

AZ OSZTJÁK BIRTOKOS SZERKEZET DETERMINÁLÓ HASZNÁLATÁRÓL

SZALACSEK MARGIT

Az osztják birtokos eset és a birtoklás kifejezésének vizsgálata során két érdekes jelenséggel találkoztam: a birtokos személyragok determináló és a *toi-* 'haben' jelentésű ige participium alakjainak azonosító jellegű használatával. Cikkemben ezekre a jelenségekre szeretnék kitérni.

A birtokos szerkezetek jelentéseinek sokfélesége ismert jelenség. Két dolog közötti számos kapcsolat kifejezésére alkalmasak. FÓNAGY IVÁN a birtokos szerkezetnek 19 különféle jelentését sorolja fel írásában (ÁNYT. XII, 99), s illusztrálja ezeket a magyar nyelvből vett példákkal. Kategóriái a következők: 1. személyi tulajdon kifejezése 2. rokoni kapcsolat 3. érzelmi, értelmi, baráti kapcsolat 4. dominálás 5. függőség 6. testrész 7. élettelen tárgy része 8. kollektivitás része 9. nem érzékelhető („elvont”) fogalmi tárgy része 10. élőlény terméke 11. következmény 12. tulajdonság 13. aktív tevékenység 14. passzív tevékenység 15. helymegjelölés 16. időmegjelölés 17. körülménymegjelölés 18. kvantifikálás, a virtuális állítás érvényességi tartományának megjelölése 19. felsőfok kifejezése.

KÁROLY SÁNDOR (The Hungarian Language, Bp. 1972. 122–123) a magyar birtokos szerkezetek jelentésének sokoldalúságáról hasonlóképpen vélekedik, mint FÓNAGY, de ő 11 csoportot alkot csak: 1. valódi birtoklás 2. rész-egész viszony 3. funkció- és szerepviszony 4. tulajdonnév és osztályfogalom viszonya 5. tulajdonság 6. aktív cselekvés 7. passzív cselekvés 8. eredet 9. csoport és tagjának viszonya 10. időviszony 11. mérték kifejezése.

Más finnugor nyelvek birtokos alakjait ebből a szempontból még kevesen vizsgálták, így kevés véleményre lehet itt hivatkozni. Mivel a finnugor nyelvek többségében nincs birtokos esetrag, a birtokos szerkezetet birtokos személyragokkal alkotják. A birtokos szerkezet használata itt tehát a birtokos személyragok használatát jelenti. A birtokos személyragoknak (ill. a velük létrehozott birtokos szerkezeteknek) két fontos funkcióját: a birtoklás kifejezését és a determinálást tárgyalták csak.

W. SCHLACHTER részletes munkát írt a zürjén birtokos személyragokról (Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen Berlin, 1960.), amelyeknek két nagy csoportja között tesz különbséget a használat szempontjából: 1. amelyek birtokos 2. amelyek determináló (nem birtokos) funkciójúak. Ezekben belüli kategóriaként tárgyalja azután a rokonság- és testrészneveken használatos Px-eket, ill. az első csoportban az attributív funkciójúakat is. A Px-es szerkezeteknek a birtokos és a

determináló funkciója mellett a zürjénben is valószínűleg több más jelentése is lehetséges, SCHLACHTER is utal erre (im. 67.), de az említett két funkció a legfontosabb.

A determinálás nem szerepel sem FÓNAGY, sem KÁROLY SÁNDOR listáján, hiszen a magyarban a határozottságot névelő jelöli, nem szükséges a birtokos személyragokat erre is használni. A zürjénben, az obi-ugor és szamojéd nyelvekben azonban igen fontos szerepe van a Px-eknek a determinálásban. A birtokos személyragoknak ilyen szerepét több szerző is említi (FOKOS, NyK. LXII. 232–241; KERTÉSZ MANÓ, MNy. XLIII, 397–447; KIJEKBAJEV, SFU. 1965/4. 238–39; VÉRTES, NyK. LVII, 146–159 és NyK. LIX, 102–119; MIKOLA MNy. LXII, 441–461). Északi-osztják szövegvizsgálataim során feltűnt, hogy e nyelvben is elég gyakori a Px-ekkel való determinálás. Meg kell azonban jegyezni, hogy az osztjában is megvan a birtokos szerkezetek FÓNAGYTÓL ill. KÁROLY SÁNDORTÓL felsorolt egyéb jelentéseinek jó része is, s minden személyben találtam ezekre számos példát.

A birtokos személyragok — ahogyan mások is vélik — eredetileg inkább csak valamilyen általános viszonyt, kapcsolatot fejezhetnek ki két dolog között, amely tágabb, mint a birtoklás maga; két dolognak valamilyen szempontból való összetartozását jelölhették inkább. Ez a kapcsolat magába foglalja a birtoklást is, a determinálást is, de módot ad másféle viszonyok jelölésére is. A determinálás minden birtokos szerkezetben jelen van, holott leggyakrabban nem az dominál, nem az a legfontosabb információ, amit a beszélő közölni akar. A határok meghúzása is nagyon nehéz a birtokos szerkezet egyes jelentései között. Gyakran találunk olyan példákat, amelyeket több csoportba is be tudnánk illeszteni, bár mindtől el is térnek valamelyest. A szövegösszefüggés segítségével lehetséges leginkább eldönteni, hogy milyen jelentéscsoportba is sorolható be egy-egy Px-es szerkezet. Itt csak azokkal a birtokos szerkezetekkel szeretnék most foglalkozni, amelyeknek a determinálás az elsődleges funkciója.

453 birtokos szerkezetet vizsgáltam meg, s példáim 1/3-a (136) determinálásra használatos. A legtöbb példát (mindet STEINITZ OVE I. és PÁPAY: Északi osztják nyelvtanulmányok és Medvéének c. kötetéből gyűjtöttem) 3. személyre találtam, a 2. és 1. személyű példák száma — nyilvánvalóan a mesék természetéből adódóan — lényegesen kisebb. Ez a determinálásra való felhasználást is meghatározza.

Első személyű, csak determináló funkciójú alakot egyáltalán nem találtam, második személyben a példáknak durván az 1/3-a ilyen használatú (17 fejez ki determinálást), 41-nek más funkciója van. 3. személyű Px-es szerkezetre 314 példám akadt, ebből 118 szolgál megítélésem szerint determinálásra, és 196-nak egyéb funkciója van.

Ha eltekintünk is attól, hogy az olvasott osztják szövegek mind mesék, amelyek 3. személyben hangzanak el, s ahol elég kevés a párbeszéd (s így az alkalom az 1. ill. 2. személy használatára), akkor is nyilvánvaló, hogy a determinálás elsősorban 3. személyű Px-ekkel jellemző. Ha mondatrészenként tekintjük át a 3. személyű példákat, érdekes eredményre jutunk: 61 példában használatos Px az alany determinálására. (Hogy ez milyen jelentős szám, mutatja, hogy az alanyon levő, nem kifejezetten determinálásra használatos alakok száma csak 44!)

Példák ilyen alanyokra:

ūn xujən lepəs xōt wērəs. 'Der älteste Mann machte eine Zweighütte.' STEINITZ 108.

toməl ioyo-ləhəs. 'Amaz bejött.' PÁPAY 12.

xoiman xōl'ləli, oyał punžihila. 'Feküvén hallja, hogy az ajtó kinyílik.' P. 99.

opel lēstanŋ juwtəs. 'Die Schwester Warf den Wetzstein.' ST. 82.

ōxšāməł ōzəm nəŋəl si-kūš kāsšlali-kāšlali. 'A kendőjét elvesztett nő jöllehet keresi, keresi.' P. Medveénekek 117.

naurēmŋən xoidi euałt iajal xātł pāitsali. 'Miközben a gyerekek feküsznek, a bátya a sátrát fölszedte.' P. 31.

ākarijel jēša kuš porəs. 'Der Hund nagte zwar ein bisschen.' ST. 166.

A 3. személyű Px a tárgy determinálására is gyakran használatos: 42 ilyen esetet találtam (118 nem determináló funkciójú birtokos alak ellenében). Példák:

mēk ikel lapətti pitsali. 'Er begann den meŋk-Alten zu füttern.' ST. 97.

loŋ tāusł uantmal andəm. 'Ő a tunguzt nem látta.' P. 47.

sitəlna loŋ putł ələm'səlli tut euałt. 'Ő aztán a fazekat a tűzről leemelte.' P. 94.

pān-nəŋəl wusli, sēsija potsəlli. '... nahm die Quappe, legte sie unter die Falle.' ST. 102.

in ləl'məm nəŋəl kət kətłəp-pādiian kim si ələməlli. 'Most a tolvajnőt a két első lábának talpán im kiemeli.' P. Medveénekek 118.

loŋ toxləŋ pastər kurəŋ uajal ioyətsəli. 'A szárnyas pásztor a jávorszarvast elérte.' P. 166.

ikel saxł nox kuš xəjətsəlli, 'Als ihr Mann den Rock anziehen wollte,...' ST. 123.

Határozó determinálására is viszonylag sokszor használatos 3. személyű Px. 11 példám van erre (szemben 28 nem determinálásra használttal). Példák:

..., ij nē-ŋət pē-ta lo-pət. '..., sagt zu der Frau.' ST. 235.

loŋ katləm euał pilna pə ioyo-ləhəsəŋən. 'A megfogott lánnyal együtt ő is belépett.' P. 11.

sitəln in xūjŋəlal xoša pūrləmtəs. 'Da flog sie zu den beiden Männern,' ST. 130.

A birtokos jelző Px-szel való determinálására is van 4 példa (szemben 6 más jelentésűvel). Példák:

por nē imi wuti nāwɣməs, mōš nēŋijel wōj saxət nox əs saxət nox xəjətsəlli. '(so) sprang die por-Frau ans Ufer (und) zog die Zobelkleider Pelzkleider der mos-Frau an.' ST. 84.

jŋ-əwət ɔ-məstat kə-ša i-j xū-tə-ŋət. 'Während die Schwester (zu Hause) sitzt, tritt ein Mann ein.' ST. 233.

nələl xotəŋ xorət wus. 'Er nahm die Schwanengewänder dieser Frauen.' ST. 91.

A 2. személyű Px-ekkel elsősorban a tárgyat determinálja az osztják. 11 példám van erre, míg az alany és a határozó determinálására csak 3–3, birtokos jelzőre pedig egy se. A nem determináló használat az alany és tárgy esetében ennek épp a háromszorosa.

Példák alanyra:

ši potrən tūp soxŋəs, ij xūjət məŋəs. 'Diese Rede War kaum zu Ende, (da) ging der Mann weg.' ST. 244.

wōšəŋ kūrtaŋ iki poχ nōl mōs nēŋjelŋ wusa. 'Den Pfeil des Sohnes des Stadt-Dorf-Alten nahm die mos-Frau.' ST. 85.

soyəmpuŋən χolaš lārŋjil, siš manā! 'Ahová a cérnagombolyagod (tkp. a cérnagombolyag) gurul, oda menj!' P. 8.

Érdekes, hogy a pl. SCHLACHTER és MIKOLA TIBOR által is említett 2. személyű használatra (hogy tudniillik a beszélő mintegy „kiszól” a szövegből a hallgatóhoz, számára akarván egy-egy dolgot determinálni a Px-szel) az északi osztyákban nem találtam példát.

Példák tárgyra:

wērəm saχen ti tuwi, noχ lūmætlem. 'Bring den Rock, den du genäht hast, hierher, ich ziehe ihn an.' ST. 123.

təm pu·ten kā·wrte! 'Koche diesen Kessel!' ST. 276.

ši saχlan lūmta, mā at mallam. 'Zieh diese Kleider da an, (deine) gebe ich nicht.' ST. 84.

nōχlām uaiən uèl'-sèn, mola χol tūsèn? 'Űzött vadadat (= az űzött vadat) megölted, vagy hová tetted?' P. 167.

i igəŋ χol tūsèn? 'Az öregedet (az öreget) hová tetted?' P. 164.

STEINITZNél a determináló alakok általában csak határozott névelővel szerepeinek a fordításban, PÁPAY fordítása ragaszkodik az osztyák nyelvtani formához.)

Határozó determinálása Px-szel 2. személyben:

tām tryāian euəlt niŋ manəm niŋisuŋ kanžā! 'Ezen helydről nő járta nős vidéket keress!' P. 8.

put kāuərti-sryāt nirəm il si toχnəs, pudən anda kāuərəs, 'A fazék fővése közben gerendám letörött, a fazekad (a fazék) még nem főtt meg,...' P. 94.

A példák bizonyossága alapján láthatjuk, hogy az északi-osztyákban egészen gyakran alkalmazzák a Px-eket determinálásra, főleg az alany és a tárgy determinálására 3. személyben. Hogy a példák egyharmada determinálásra használatos, az azért is jelentős, mert a maradék 2/3 rész Px-es szerkezet többféle funkciót hordoz, tehát tulajdonképpen a determinálást lehet az egyik, ha nem a legfontosabb szerepnek tekinteni. Kifejeznek természetesen a Px-ek itt is rokonságot, cselekvést, rész-egész viszonyt, testrészt, sőt körülményt is, valamint természetesen valódi birtoklást (azaz, hogy valakinek van valamije). Érdekes, hogy a finnugor nyelvekben szokványos 'nekem van', 'minulla on' féle szerkezettel nem találkoztam, a 'neki van' tartalmat a *tvi-* 'bírní, birtokolni' igével fejezik ki. Ennek az igének melléknévi igenévi alakja segítségével többször előfordul a birtoklás jelölésének egy körülírásos fajtája is (körülírásos, mert ugyanaz a tartalom Px-szel, vagy anélkül is kifejezhető lenne). Befejezésül ezekre hozok néhány példát:

səmtə χōn tajəm āttə kēšə ātəmas. 'Dann ergriff er das Schwert des Zaren ohne Herz.' ST. 297.

uətli-igi iŋχ tviəm ləyār noχ-uillən. 'A Vatlí-öreg fiának pánccélját fölveszik.' P. 145.
oχsətpi-t'ibərlos iəm-pələk iəslna tviəm löjədt uŋəl-uəsna ləskəsli. 'A Rézhüvelyes Tyiberlosz a jobb kezén levő gyűrűt a szája nyílásába hajította,' P. 54.

səmtə χōn tajəm āj səmpə səməŋ təχər, āj səmpə səməŋ təχər noχ ššəməste. 'Er warf sich den kleinschuppigen Panzer, den kleinpattigen Panzer des Zaren ohne Herz über.' ST. 297.

moŋ naŋen moŋ tajta kamsár χōtna jāš³ ttijtəm χūtəm jiy-ēwə āj jiy-ēwə tinta nē tāntə nē naŋen ōmsəttətew. 'Wir geben dir die jüngste Schwester von unseren drei im kamsár-Haus aufgezogenen Schwestern als Frau ohne Brautgeld, als Frau ohne Brautpreis.' St. 258.

mēt jūχət nēmlī tūp tājəm lājəm šūpəl woškəs. 'Schliesslich schleuderte ihm nemli die einzige alte Axte, die er besass, hin.' St. 74.

ON THE DETERMINATIVE USAGE OF THE OSTYAK GENITIVE CONSTRUCTION

by

MARGARET SZALACSEK

Genitive relations are built in the Finno-Ugric languages with the help of possessive suffixes. The genitive constructions usually have several different meanings besides expressing real possession. In languages without a definite article, they are frequently used to indicate definiteness — as in the case of Northern-Ostyak. In this language, the third person Px-es are used most often in this role, but there are several examples of the second person form, too. In most cases they show the definiteness of the subject and object.

In the article the author also gives examples of an unusual possessive construction in which the participle forms of the verb *toi* 'to have' are used.